

Lord Curzon'un Hindistan genel valiliği sırasında (1899-1905) Camrud Kalesi'ne, daha sonra da Landi Kotal ve Landi Hâne'ye kadar uzatılan demiryolu ile ulaşım-daki yükü azaltılan Hayber Geçidi 1947'den sonra Hayber bölgesiyle birlikte Pakistan sınırları içerisinde kaldı.

BİBLİYOGRAFYA :

A. Warburton, *Eighteen Years in the Khyber: 1879-1898*, London 1908; C. C. Davies, *The Problem of the North-West Frontier: 1870-1908*, Cambridge 1932, s. 24, 91-92, 103-104, 111, 135-138; Bayur, *Hindistan Tarihi*, III, 451; M. Yapp, *Tribes and States in the Khyber: 1838-1842*, London 1983, s. 150-191; T. W. Haig, "Hayber Geçidi", *İA*, V/1, s. 386-387; a.mlf. - [İdare], "Hayber, Derreh", *UDMİ*, IX, 72-75; C. E. Bosworth, "Khyber", *EJ*² (İng.), IV, 1143; "Khyber Pass", *EBR*², VI, 848; La'l Bahâ Ali, "Memerru Hayber", *Meusû'atü'l-hadârâtü'l-İslâmiyye*, Amman 1989, s. 189-191.

ENVER KONUKÇU

HAYDAR

(حیدر)

Hz. Ali'nin lakabı.

Sözlükte "inmek; süratli iş yapmak; sert ve dolgun olmak" anlamlarına gelen **hadır** (**hudûr**, **hadâre**) masdarından türeyen **haydar** (**hayder**, **haydere**) kelimesi Arapça'da aslana, özellikle "diğer aslanlar arasında kralın insanlar arasında durduğu gibi duran" (sürü lideri olan) erkek aslana verilen bir isimdir; verilmiş sebebi de aslanın ensesinin kalınlığı ve pençelerinin güçlülüğüdür (klasik Arapça sözlüklerdeki yorumlar için bk. Lane, II, 530-531).

Aslan, en eski dönemlerden beri hemen bütün milletlerde olduğu gibi Araplar'da da kuvvet, cesaret, kahramanlık sembolü sayılmış ve bu sebeple Hz. Ali'ye de "Haydar" denilmiştir. Ancak Haydar'ın onun adı mı yoksa lakabı mı olduğu kesin biçimde bilinmemekte, kaynaklarda ve özellikle şiirlerde her ikisi için de örnekler bulunmaktadır. Meselâ Hz. Ali'nin, Hayber Gazvesi sırasında söylediği kabul edilen bir şiirinde annesi Fâtıma bint Esed'in kendisine "Haydar" dediğini hatırlatarak övündüğü kaydedilir (*Lisânü'l-Arab*, "hadr" md.). Bir rivayete göre annesi ona isim olarak kendi babasının adı Esed'i, diğer bir rivayete göre ise Haydar'ı vermiştir (a.g.e., a.y.). Fuzûlî'nin, "Emîrü'l-mü'minin Haydar Aliyyi'bni Ebî Tâlib / Ki Cibrîl-i emindir halvet-i vahdette derbânı" ve Osman Şems Efendi'nin, "Habîbin yâri kim Haydar Alîdir / Cemâlinde kemâlin müncefidir" beyitlerinde Haydar Hz. Ali'nin adı olarak kullanılmıştır.

Ancak genel kanaat Haydar'ın Hz. Ali'nin lakabı olduğu şeklindedir ve ona yalnız Haydar denilmeyip Esedullah da denilmesi bunu teyit etmektedir ki Esedullah aynı zamanda Hz. Hamza'nın da lakabıdır. Aynı şekilde Hz. Ali'ye Haydar'ın yanı sıra "Haydar-ı Kerrâr" denilmekte ve bu durum da kelimenin lakap olduğunu ve ona savaştaki cesaret ve kahramanlığından dolayı sonradan verildiğini göstermektedir. Çünkü Hz. Ali'nin düşman askerlerinin arasına tıpkı ceylan sürüsüne dalan bir aslan gibi tek başına daldığı ve onun gibi döne döne saldırdığı bilinmektedir (kerrâr "savaşta döne döne saldırır").

Hz. Ali İslâm dünyasında yaygın biçimde Haydar, Haydar-ı Kerrâr, Haydarullah, Esedullah, Şîr-i Yezdân, Şîr-i Hudâ ve Al-lah'ın aslanı lakaplarıyla tanınır. Bunun bir sonucu olarak Haydar adını taşıyan bütün müslümanların göbek adı Ali'dir. Semerkant'taki ünlü Şîrdâr Medresesi de adını taçkapısının iki yanında bulunan ve sırtından insan yüzü güneş doğan aslan tasvirlerinden alır ki bu kompozisyon Allah'ın aslanı ve ilim şehrinin kapısı sayılan Hz. Ali'nin sembolüdür. Şahlık döneminde İran'ın devlet arması ve bayrak motifi olan, sağ pençesiyle kılıç tutan ve sırtından güneş doğan aslan ise kılıç (zülfikâr) sebebiyle daha da belirgin biçimde Hz. Ali'yi sembolize etmekteydi. Hindistan ve Pakistan'daki Haydarâbâd şehirleri de adlarını Hz. Ali'nin bu lakabından almıştır.

Hz. Ali, divan edebiyatında cesaret ve kahramanlık söz konusu edildiğinde tenâsüp, tevriye veya telmih yoluyla Haydar olarak anılır: "N'ola can versen ona bir demde bin can sayd eder / Gamzesinin zülfikâr-ı can-şikârı Haydar'ın" (Zâtî); "Kabza-i teshîrine mevhûb kavs-i Rûstemî / Bâzû-yi ikbâline mevrûs zûr-i Haydarî" (Nedîm). Haydar lakabının kerrâr sıfatıyla birlikte kullanılması da çok yaygındır: "Haydar-ı Kerrâr'ıym meydân-ı nâzımın Bâkiyâ / Nevk-i hâme zülfikâr u tab'ı döldüldür bana" (Bâkî); "Gâh açar ihsân elini Haydar-ı Kerrâr-veş / Gâh açar rûz-i gazâ kudret elinde zülfikâr" (Taşlıcalı Yahyâ). Haydar ve Haydar-ı Kerrâr, tasavvufî şiirlerde Hz. Ali'nin değişik özelliklerini anlatan çeşitli bağlamlar içinde kullanılmıştır: "Kaldırma yüzün hâk-i reh-i şâh-ı Necef'ten / Haydar gibi sultanlara sultân ele girmez" (Kemâlî Efendi); "Sırr-ı Haydar'dan göründü nûr-ı rabbü'l-âlemin / Lâ fetâ illâ Alî lâ seyfe illâ zülfikâr" (Seyyid Nizamoğlu); "Fâriğ-i havf ü recâyım rind-i Haydar-meşrebim / Can fedâ-

yi râh-ı cânânım Hüseyinî-mezhebim" (Nâmîk Kemal); "Olursa kal'a-i Hayber hicâb-ı gaflet eğer / Eder şikeste anı pençesiyle Haydar-ı aşk" (Osman Şems Efendi); "Eyledim niyyet salât-ı aşk-ı Haydar kılmağa / Bu namâzı tâ ebed kılmak-durur niyyet bana" (Kemâlî Efendi). Haydar kelimesinin hazfedilerek sadece Kerrâr sıfatının kullanıldığı da görülür: "O bilir Ahmed-i Muhtâr'ı kime erdi ise / İlm-i mâhiyyet-i Kerrâr gönülden gönüle" (Osman Şems Efendi). Farsça "şîr" kelimesi de "şîr-i Hudâ, şîr-i Yezdân, şîr-i merdân" şeklinde ve Hz. Ali'nin diğer sıfatlarıyla birlikte kullanılmıştır: "Dâmâd-ı fahr-ı âlem şîr-i Hudâ-yı Haydar / Hatm-i nebî Muhammed hatm-i velâyet Alî" (Seyyid Nizamoğlu); "Şâh-ı merdan şîr-i Yezdan Murtazâ hakkı için / Şol yüzünde berk uran nûr-i Hudâ hakkı için" (Seyyid Nizamoğlu); "Şimdi bu meydân içinde himmet-i Kerrâr-ı aşk / Şîr-i merdân-ı zaferdâr-ı vegâ kılmış beni" (Osman Şems Efendi).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Arab, "hadr" md.; Lane, *Lexicon*, II, 530-531; VII, 2602; Taberî, *Târîh* (de Goeje), I, 3466; *Fuzûlî Divânı* (haz. Abdülbakî Gölpınarlı), İstanbul 1961, hazırlayanın girişi, s. XIV; *Zâtî Divânı* (haz. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1930, II, 290; *Bakî Divânı* (haz. Sadettin Nüzhet Ergun), İstanbul 1935, s. 118; *Seyyid Nizamoğlu, Hayatı, Eserleri, Divânı* (haz. Mehmet Yaman), İstanbul 1976, s. 149, 162, 217; *Nedîm Divânı* (haz. Abdülbakî Gölpınarlı), İstanbul 1972, s. 21; *Osman Şems Efendi Divânı'ndan Seçmeler* (haz. Kemâl Edip Kürkcüoğlu), İstanbul 1996, s. 72, 190, 223; *Nâmîk Kemal'in Şiirleri* (haz. Ali Ertem), İstanbul 1957, s. 104; *Kemâlî Divânı'ndan Aşk Sızıntıları* (haz. Baha Doğramacı), İstanbul 1976, s. 53, 243; Harun Tolasa, *Ahmed Paşa'nun Şiir Dünyası*, Ankara 1972, s. 32; Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar* (haz. Cemal Kurnaz), Ankara 1992, s. 35-36; Cl. Huart, "Haydar", *İA*, V/1, s. 387; "Haydar, Hayder", *TDEA*, IV, 176. DİA

HAYDAR, Kutbüddin

(قطب‌الدین حیدر)

Kutbüddin Haydar-ı Zâveî
(ö. 618/1221 [?])

Haydariyye tarikatının kurucusu
Türk asıllı mutasavvıf.

İran'da Meşhed'in 140 km. güneyindeki bugün Türbet-i Haydariyye adıyla tanınan Zâve kasabasında dünyaya geldi. Doğum tarihi bilinmemekle beraber uzun bir ömür sürdüğü ve VII. (XIII.) yüzyılın ilk çeyreğinde vefat ettiği dikkate alınarak V. (XI.) yüzyılın sonunda veya VI. (XII.) yüzyılın başında dünyaya geldiği söylene-

bilir. Babası Şâhver (veya Teymur b. Ebû Bekir) Türkistan hanlarındandı; adı bilinmeyen annesi ise meczup bir kadındı. Kendisine nisbet edilen Haydariyye tarikatı, o çağlardan itibaren birçok bölgede yayıldığı ve tanındığı halde kaynaklarda hayatıyla ilgili fazla bilgi yoktur. Kaynaklar onu, "ukalâ-yı mecânîn"den bir meczup olarak tanıtır (Devletşah, s. 212). Bu tür meczupların öğrenim durumları, ilmi seviyeleri ve şeyhlerinin kimliklerinden çok halleri önem taşır. Sakal bırakmadığı halde bıyıklarını kesmeyen Kutbüddin Haydar'ı önemli kılan ve etrafında müridlerin toplanmasını sağlayan da onun meczuplara has davranışları olmuştur. Nitekim Zekeriyâ el-Kazvî'nin verdiği bilgiye göre Kutbüddin'in kışın buzlulara, yazın ateşe girmeye, yalın ayak gezme gibi âdetleri vardı. Bir defa yüksek bir kubbeye sanki kubbe düz imiş gibi yürüyerek çıkmıştı. Onun bu tür hallerini görmek için her taraftan ziyaretçiler gelir, bunlardan birçoğu dünyadan el etek çeker ve ona mürid olurdu. Emîrler ve zenginlerden Türk kölelere kadar çeşitli kesimlerden insanların bulunduğu münatesiplerine "Haydar'ın ashabı" denirdi (*Âşârü'l-bilâd*, s. 382). Ali Şîr Nevâî'nin kaydına göre dedesi Kutbüddin'in Yesi'ye gönderdiği Haydar burada Ahmed Yesevî tarafından terbiye edilmiş ve irşad faaliyetinde bulunması için Horasan'a gönderilmişti (*Nesâyim*, s. 383-384). Bu bilgi *Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî*'de de yer alır (s. 9-11).

Kutbüddin Haydar'ın mensupları olarak bilinen Haydarîler'in (bk. HAYDARİYYE) kulaklarına, boyunlarına, hatta cinsiyet organlarına demir halka takma âdetlerine bakarak şeyhin de öyle yaptığı söylenebilir. Bu davranışlarına rağmen Kutbüddin Haydar ve müridleri Sünnî sayılmakta, meczuplarda görülen söz konusu garip hareketler ukalâ-yı mecânîn için tabii karşılanmaktaydı. Ünlü mutasavvıflardan Ferîdüddin Attâr'ın Zâve civarındaki Kedken'de yaşayan babası İbrâhîm b. İshak'ın Kutbüddin Haydar'ın müridi olması, hatta bizzat Attâr'ın gençliğinde onu övmek için "Haydarnâme" (Haydarî-nâme) adıyla bir manzume yazması, yine Kutbüddin Haydar'ın Konya'ya gelen halifesi Hacı Mübârek Haydar'ın Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin yakın dostu oluşu, Tâceddin Vezîr'in onu Dârü'z-zâkirîn'in şeyhliğine tayin etmesi, Eflâkî'nin Kutbüddin Haydar'dan bir zâhid olarak bahsetmesi ve onun muteber bir halifesi olduğunu söylemesi de (*Menâkıb-ı l-âri-*

fin, s. 215, 467, 773) Haydar'ın Sünnî bir sûfî olduğunu göstermektedir. Abdülhüseyn-i Zerrînkûb gibi çağdaş İranlı yazarlar da onun Sünniliğini özellikle vurgulamışlardır (*Cüstücu*, s. 369).

Kutbüddin Haydar'ın Şîf veya Şîf-Bâtînî akidelere sahip bir mutasavvıf olarak görülmesi (bk. Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 50), kendisinden çok sonra Tebriz'de vefat eden Kutbüddin Haydar-ı Tûnî ile (ö. 830/1426) karıştırılmasından ileri gelmektedir. Bazı kaynaklarda Kutbüddin Haydar-ı Zâveî'nin kabrinin Tebriz'de bulunduğu ifade edilmesi de (Şüsterî, I, 80; II, 51) böyle bir hataya yol açmıştır. Kabri Tebriz'de bulunan Kutbüddin Haydar-ı Tûnî, nesebi yedinci imam Mûsâ el-Kâzım'ın oğlu Abdullah'a bağlanan İmâmîyye Şîası'na mensup bir seyyid idi. Tebriz ve çevresinde birçok taraftarı vardı. Kutbüddin Haydar-ı Zâveî'nin müridleri, muhitin tesiriyle İran'da Şîliğe meyletmiş, böylece Kutbüddin Haydar-ı Tûnî'nin müridleriyle karıştırılmışlardır.

Kutbüddin'in 110 veya 140 yıl yaşadığına, 597 (1200), 601, 613 veya 628'de (1231) öldüğüne dair çeşitli kayıtlar varsa da genellikle Moğol istilasından önce 618'de (1221) doğum yeri Zâve'de vefat ettiği kabul edilir. Türbesi Zâve'de bulunduğundan daha sonra burası Türbet-i Haydarî (Türbet-i Haydariyye) diye meşhur olmuş, birçok ziyaretçinin uğradığı yer haline gelmiştir. Şehirdeki Haydarî Tekkesi şeyhin vefatından sonra da faaliyet göstermeye devam etmiş, İbn Battûta gibi seyyahlar tarafından ziyaret edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dârü Sâdır), s. 382-383; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb* (Strange), s. 151, 154; Eflâkî, *Menâkıb-ı l-âri-fin*, I, 215, 467, 773; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 442; Hâce Hasan-ı Dihlevî, *Fevâ'idü'l-fu'âd*, Lahor 1962; Ma'sûm Ali Şah, *Tarâ'ik*, II, 642; Ali Şîr Nevâî, *Nesâyim*, s. 383-384; Devletşah, *Tezkire* (trc. Necati Lugal), İstanbul 1977, s. 212, 241; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, Tahran 1983, II, 332; Nûrullah et-Tüsterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, Tahran 1365 hş., I, 80; Zeynelâbidîn-i Şîrvânî, *Ri-yâzü's-seyyâha* (nşr. Asgar Hâmidî), Tahran 1339 hş., s. 226; *Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî: Vilâyet-nâme* (haz. Abdülbâkî Gölpinarlı), İstanbul 1958, s. 9-11; Abdülhüseyn-i Zerrînkûb, *Cüstücu der Taşavvuf-i İran*, Tahran 1396, s. 367-369; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* (İstanbul 1919), İstanbul 1984, s. 117, 337, 351-352; a.mlf., *Anadolu'da İslâmiyet* (haz. Mehmet Kanar), İstanbul 1996, s. 50, 65, 77; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfilik: Kalenderiler*, Ankara 1992, s. 40-43, 113; a.mlf., *Babailer İsyanı*, İstanbul 1996, s. 73-74; İrec Emânî, "Mezâr-ı Kutbeddin Haydar", *Mişkât*, sy. 42, Meşhed 1373/1994, s. 150-163; DMF, II, 2059.

TAHSİN YAZICI

HAYDAR ALİ HAN

(ö. 1196/1782)

Hindistan'da
Meysûr Devleti'ni idare eden
kumandan ve devlet adamı.

1132 (1720) yılında Bengalur'un kuzeybatısında bulunan Dodballapûr'da doğdu. XVI. yüzyılda Hicaz'dan Hindistan'a göç eden bir aileye mensup olduğu rivayet edilir. Babası Feth Muhammed Han'ın ölümü üzerine beş yaşında iken kardeşleriyle birlikte Bengalur'daki Meysûr (Mysore) Devleti'ne sığındı. Meysûr ordusunda subay olan kuzeni Haydar tarafından asker olarak yetiştirildi ve orduda bazı görevlerde bulundu. İlk askerî başarısını 1749'da Devanhallî'nin kuşatılması sırasında kazandı, mükâfat olarak elli atlı ve 200 piyadeden oluşan bir birliğin kumandanlığına getirildi. 1755'te Mâdüre bölgesindeki Dindigul'a Meysûr Devleti'nin fevcdârı tayin edildi. Burada Fransız uzmanların da yardımıyla bir silâh imâlahanesi kurdu. Daha sonra Bengalur câgîrdarı oldu. 1759 yılında Lutf Ali Beg'le birlikte Meysûr racasını zor durumda bırakan Maratalar'ı yenilgiye uğrattı. Bu hizmetinden dolayı kendisine Feth Haydar Bahadır Han unvanı verildi. Bu arada Meysûr'un genç racası Çikka Krişnarac'ı başveziri Nancarac'ın tahakkümünden kurtarması şöhretini daha da arttırdı ve raca üzerinde giderek daha etkili olmaya başladı.

1760 yılında İngilizler'le savaşan Fransızlar'a askerî yardımda bulunması muhaliflerini harekete geçirdi. Nancarac'ın yerine başvezir olan Kandey Rao, Maratalar'ın gönderdiği askerlerle Haydar Ali'yi mağlûp etti. Bir süre sonra Nancarac'ın yardımıyla durumunu düzeltti ve Kandey Rao'yı yakalayarak hapsetti. Kendisini öldürtmeye çalışan racayı ise yerinden bıraktı. Ancak bütün yetkilerini elinden aldı ve başbakan (dalavay) olarak hâkimiyetini devam ettirdi. Bu esnada Sira, Bednûr, Sundâ ve Malabar'ı Meysûr topraklarına kattı. 1766'da ölen Çikka Krişnarac'ın oğlu Necrac'ı raca yaptı. Bu duruma razı olmayan Marata Pîşvâsı Madu Rao Meysûr ülkesine saldırdı. Haydar Ali 3.5 milyon rupi ödemek suretiyle barış imzaladı. Daha sonra Haydarâbâdlılar'la birlikte İngilizler'in üzerine yürüdüyse de Arkat ülkesinde yapılan savaşta yenildi. Ancak Madras ve Bombay'daki İngiliz kuvvetlerine karşı başarıyla savaştı ve İngilizler barış istemek zorunda kaldılar (4 Nisan 1769).